

Ukrainians in Paremiias' (Т. Kosmeda, Т. Osipova, 2010) should be renewed, added and oriented to the principles of the dictionary of active type that will be useful for specialists, the average modern speaker and foreigners who learn the Ukrainian language.

Лідія Тименко

Ілюстративний параметр у словниках тлумачного типу (на прикладі «Словаря української мови» Б. Грінченка)

Матеріали «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка з часу виходу й до сьогодні потрапляють у коло наукових зацікавлень мовознавців, істориків, культурологів й засвідчують неоціненний внесок ученого в українське мовознавство. Грінченків словник — як відбиток культури й побуту тогочасних українців, як джерело народної мудрості, прихованої в значеннях слів і фразеологічних висловів, в ілюстративному матеріалі, — не втрачає актуальності й у наш час.

У передмові Б. Грінченко докладно висвітлив історію збирання, систематизації й редагування матеріалів, які увійшли до словника [СлГр4: ХХ–ХХVІІІ], методологічні засади його побудови. Важливим є той факт, що сюди були залучені додаткові записи, здійснені самим упорядником, адже усе свідоме життя вчений сумлінно збирав українське слово. «Матеріалу було мені дано, — згадував Борис Дмитрович, — тільки 49 тисяч слів і, не вважаючи на всі мої домагання, не схотіли доповнити цей матеріал новим. Ми з жінкою доповнили словарь скільки змогли з власного матеріалу, але все ж часу було так мало (Словарь робився на академічний конкурс, і останні роки півтора мені доводилося сидіти над ним 10–11 годин щодня), що північні діалекти і ще дещо zostалися не повно зарепрезентовані. Через те Словарь одібрав од Академії Наук тільки другу премію, хоч про саму роботу і про знакову вартість словаря Академічна рецензія озвалася дуже прихильно» [4: 93].

Мета статті — на основі аналізу ілюстрацій у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка з'ясувати становлення редакторських підходів до

добору цитатного матеріалу. Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати розуміння ілюстративного параметру, значення цитат для розкриття семантики слів у тлумачних словниках; висвітлити проблему відбору ілюстрацій і систематизації у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка.

Навряд чи й можна уявити всю титанічну працю Б. Грінченка над упорядкуванням «із додатками власного матеріалу» безцінного чотиритомного «Словаря української мови». І кожна сторінка «Словаря» засвідчує титанічну працездатність редактора, який кожне слово, як необроблений камінчик, обтісував, відшліфовував, клав на призначене місце. «Діло те було переломовим в історії нашої лексикографії, з його, як зазначено вже, починається нова в ній сторінка. І цілком справедливо і по заслuzі завжди стоятиме першим на ній ім'я — Бориса Грінченка» [4: 24]. Грінченків словник став одним із найважливіших здобутків ученого, що не втратив своєї актуальності й до сьогодні.

Якщо погортаємо сторінки «Словника української мови», то мусимо визнати, що він є не лише історичною пам'яткою. Про це свідчить той факт, що на початку XXI століття за матеріалами даного словника української мови був виданий так званий «Скарбослов. Російсько-український словник мало-відомих слів та виразів» з метою допомогти шанувальникам рідного слова практично використовувати ті народні скарби, які містить словник Грінченка, збагатити власну мову та очистити її від русизмів та суржику.

«Словник української мови» за редакцією Б. Грінченка — це українсько-російський словник, який має 68 тисяч слів, що включає: переклад слів на російську мову, тлумачення значення слів російською мовою або українським ілюстративним текстом, лексику літературної мови XIX ст., більшість українських діалектів, українську фразеологію (з поясненням її походження).

За словами Б. Грінченка, щодо використання джерел, то на першому плані був матеріал із етнографічних збірників, як матеріал народний і який можна було перевірити щодо вживання слів. Серед невикористаного матеріалу, опрацювати який випало Б. Грінченку та його дружині, письменник називав такі видання, як «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» П. Чубинського, «Малорусские народные предания и рассказы» М. Драгоманова та В. Антоновича, «Чумацкие народные песни» І. Рудченка, фольклорні записи, видані І. Манжурою, В. Милорадовичем, Науковим товариством імені Т. Шевченка, Краківською академією наук, Харківським історико-філологічним товариством. Далі Борис Грінченко називав слова, записані безпосередньо з народу (видані або рукописи). Для реєстрової частини та ілюстрації її вживання автор використовував також збірки на-

родної творчості М. Максимовича, А. Метлинського та інші лексикографічні напрацювання того часу (наприклад, «Опытъ русско- украинского словаря» М. Левченка, 1874 р. та ін.).

У Словнику зібрана лексика, яку широко використовували Т. Шевченко, І. Котляревський, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка та інші майстри української словесності. Працюючи над Словником, Грінченко намагався подавати ті слова й вирази, в реальному існуванні яких він був особисто впевнений. Непереверені слова, за твердженням автора, до Словника не включалися. Понад два роки віддав Борис Дмитрович титанічній праці над словником. Він перевіряв і переробив одержаний матеріал за всіма літерами щодо вибору слова, його пояснення, добору й уточнення ілюстративного матеріалу.

Зазвичай ми співвідносимо *ілюстрацію* з такими образотворчими засобами, як малюнок, фотографія, таблиця, креслення, графік тощо. Але спробуємо конкретизувати це поняття і розглянути ілюстрацію як лексикографічний засіб опису значення слова. Ілюстрування словника зазвичай розглядається в аспекті графічного оформлення словникової статті, і тоді такі види ілюстрацій, як малюнок, фотографія, таблиця, схема, креслення (іконічні засоби), відносяться до видів виразності графіки поряд із власне графікою тексту (сегментація, шрифт, кольорове оформлення та ін.) [1: 29]. Ілюстрація як засіб семантизації слова у словнику майже не обговорюється лексикографами як теоретична проблема.

«Словник української мови» за редакцією Б. Грінченка містить слова української літературної і народної мови ХІХ ст. Майже завжди Б. Грінченко зазначав місцевість, звідки походить дане слово, причому географія дуже широка: Бердичівський уїзд, Богодухівський уїзд, Борзнянський уїзд, Галиція, Кам'янецький уїзд, Костянтиноградський уїзд, Міуський округ, Угорщина та ін., наприклад:

Журливий, а, е. 1) Склонный къ печали, часто грустящій. *Я собі вдалася журлива, а Параска ніколи не зажуриться, все регочеться.* **Славяносерб. у.** 2) Печальный, грустный. *А Настя йде біла як хустка, ні журлива, ні весела, от мов з каменю.* МВ. II. 52. 3) Заботливый, постоянно заботящійся. *Гей не журливая та не клопотливая бурлацькая голова! Куди гляну, подивлюся: все чужая чужина.* **Канев. у.** [СлГр1: 493];

Рукодільство, ва, с. Ремесло, кустарный промысел. *Він живе хліборобством тільки, ніякого рукодільства не знає.* **Новомоск. у.** [СлГр4: 87];

Цибнути, бну, неш, гл. Одн. в. отъ цибати. *Як цибне через рів.* **НВолын. у.** [СлГр4: 428].

Вказуючи місцевість походження слова, автор наголошував, що воно записане безпосередньо з народу саме на цій території, але не вказує на територіальне поширення слова далі.

Б. Грінченко заклав фундамент теорії української лексикографії і визначив напрямки її розвитку. Загальна структура словникової статті в словнику за ред. Б. Грінченка була найдосконалішою порівняно з усіма попередніми словниками, виданими в ХІХ ст.

Одним із важливих факторів відбиття у словниках об'єктивності та суб'єктивності семантики слів є цитований матеріал, який сприяє повному розкриттю їхнього лексичного значення. Необхідність і важливість мовних прикладів продемонстровано багатьма лінгвістичними дослідженнями. За формою лексикографічні ілюстрації є моделями синтаксичних конструкцій, реальними словосполученнями, реченнями або уривками з тексту, у яких лексема подається в контекстному оточенні; за джерелом — цитати з художньої літератури, періодичних видань тощо та приклади, складені лексикографом або виділені з розмовного мовлення; за змістом — лінгвістичні та екстралінгвістичні.

Основне завдання тлумачного словника — дати вичерпну характеристику значення слова. У тлумаченні дається, як правило, лише основна ідея значення слова. Тому й зрозуміло, які важливі функції виконує ілюстративний матеріал у плані конкретизації, розширення, поглиблення тлумачень семантики слова [6: 137.]

На думку В. В. Дубічинського, приклади виконують дві основні функції: «1. Уточнюють, виділяють значення реєстрової одиниці. 2. Наводять ілюстративні докази, що доповнюють семантизацію мовної одиниці» [3: 36]. Перелік цих функцій можна доповнити: ілюстрації підтверджують наявність слова або значення у мові; демонструють перехід слова з мови в мовлення, набуття лексемами додаткових відтінків значення, подання відомостей позамовного характеру про предмет чи поняття, підвищують пізнавальну цінність словника [5: 463].

С. Г. Бархударов вважає, що «... одна вдала ілюстрація в словнику сприяє інколи з'ясуванню змісту слова краще, ніж будь-які словесні описи» [2: 45].

Мовні приклади отримали в дослідженні назву *ілюстративного параметра*, головною вимогою якого є точність демонстрації семантики лексем. Параметр міститься в кінці словникової статті і зазвичай має формальне вираження у вигляді курсивного шрифту.

Завдання кожної поданої в словнику ілюстрації — не лише підтвердити існування аналізованого слова, але й розкрити, визначити його зміст

відповідно до поданого тлумачення. Отже, упорядникові при вивченні й дослідженні зібраного матеріалу на те чи те слово потрібно спеціально добирати цитати для ілюстрування в словнику, а не подавати будь-які. При цьому слід пам'ятати, що не кожен контекст буде достатнім для розкриття значення слова в потрібному плані. Різні контексти по-різному розкривають те ж саме значення слова. Зважаючи на це, упорядник словника зобов'язаний вдумливо й уважно вивчати всі наявні тексти і для ілюстрування вибирати лише ті, в яких контекст речення розкриває аналізоване слово в потрібному плані.

Значення слів та використання їх у мовленні ілюструється у «Словарі української мови» словосполученнями, реченнями, прикладами з художньої літератури, словників, фольклорних матеріалів, а також з книг конфесійного стилю.

Велика кількість цитат із Збірників, які уклав М. Номис. Це українські прислів'я та приказки, наприклад:

Дивуватися, вуюся, єшся, *гл.* Удивляться. Кв. II. 324. *Довго, довго дивувались на її уроду.* Шевч. 30. *Хто великого не бачив, той і малому дивується.* Ном. № 4908. *Від дурня чую, то ся не дивую.* Ном. № 6280. *Багатий дивується, як убогий годується.* Ном. № 1606 [СлГр1: 383];

Лопух, ха, м. Раст. репейник. *Лови рибку, де лопух є.* Ном. № 5897. *Дметься, як жаба на лопуху.* Ном. № 2500 [СлГр21: 377];

Сорочка, ки, жс. Рубаха, рубашечка, сорочка. *Як неділя, то й сорочка біла.* Ном. № 530 [СлГр4: 170].

Наприклад, у словниковій статті «Дивуватися» подано три цитати з одного джерела. Вони розкривають одне значення, а є ілюстрації, які розкривають різні семантичні відтінки одного слова, наприклад:

Валити, лю, лиш, *гл.* 1) Валить, сваливать. *Своє на ніжки ставить, а чуже з ніг валить.* Ном. № 9639. 2) Идти вперед; двигаться массой. *Сліному нема гори: куди понав, туди и валя.* Ном. № 4660 [СлГр1: 124];

Горе, ря, с. 1) Горе, печаль, горесть. *Іде дівчина до хати, несе своє горе.* Шевч. 276. 2) Горе, несчасіє. *З щастя та з горя скувалася доля.* Ном. № 1725. **На горе йдеться, пішло.** Пошло на несчасіє. **Живе, горя прикупивши.** Плоховато живеть. Ном. № 7506. Ум. **Горенько, горечко** [СлГр1: 311].

Решето, та, с. 1) Рѣшето. *Вода в решеті не встоїться.* Ном. № 2715. *Перейшов уже крізь сито й решето* — всего испыталъ. Ном. № 5778. **Попа в решеті возити.** Лгать на исповѣди. Ном. № 138 [СлГр4: 14].

Ілюстративними є цитати з творів видатних письменників XVIII-XIX століття. Перше місце за кількістю цитат посідають твори Т. Шевченка, І. Котляревського й українські народні прислів'я та приказки.

Незважаючи на реалізацію в «Словарі української мови» ілюстративного параметра, різноманітність і різножанровість використовуваних у ньому джерел, цей принцип був втілений неповністю: в цій лексикографічній праці значна кількість досліджуваних одиниць взагалі не проілюстровано прикладами.

Журка, ки, жс. Ум. оть жура [СлГр1: 493].

Жученя, няти, с. Маленькій жуць [СлГр1: 494].

Сахарниця, ці, жс. Сахарница. Левиц. І. 368 [СлГр4: 103].

З метою відбиття внутрішніх зв'язків лексики укладачі тлумачних словників, розробляючи похідні слова, широко використовують замість дефінітивного тлумачення відсилання до першооснови. Суть такого тлумачення полягає в розкритті лише того нового, що вноситься в похідне слово словотворчим афіксом. Те ж, що залишається від першооснови, лексикографи вдруге не тлумачать, а відсилають читача до першооснови, наприклад:

Внучити, (ся), чу (ся), чиш (ся), гл. = Вивчати, ся [СлГр1: 196];

Вучень, чня, м. = Учень [СлГр1: 260].

Серед таких тлумачень значне місце займають граматичні тлумачення, що вказують на граматичні відношення між похідним словом і першоосною, наприклад:

Вутінка, ки, жс. Ум. оть вутка [СлГр1: 260].;

Дротяньенький, а, е. Ум. оть дротяний [СлГр1: 446];

Товкачка, ки, жс. = Товкач. Ум. Товкачечка [СлГр4: 269].

Вдало підібраний ілюстративний матеріал (той, де добре розкривається зміст подібного слова) допоможе користувачеві краще зрозуміти всі значення, які має похідне слово. Для користувачів такі ілюстрації будуть важливим засобом визначення лексичного значення похідного слова і без звернення до першооснови. Наприклад, у «Словарі української мови» тільки вдало підібрані ілюстрації допомагають читачеві легко з'ясувати перше значення похідного дієслова *належати* — *належатися*:

Належати, жу, жиш, гл. 1) Належать, отлежать. *Так собі належав боки, що аж болять.* 2) Принадлежать. *Увесь край належить Вишневецьким.* Стор. МПр.62. 3) Надлежать, слѣдовать, причитаться. *Ціх грошей від нього мені не належить.* 4) Касаться. *То ж до мене не належить* [СлГр2: 498];

Належатися, жуся, жишся, гл. 1) Належатися. *Уже ти в садочку та й належався.* Чуб. У. 802. 2) =Належати 2-4. *Се мені належиться. Это мнѣ принадлежитъ, это мнѣ слѣдуетъ* [СлГр2: 498].

Б. Грінченко надавав великого значення ілюстративному матеріалу, який дозволяв йому не тільки розкривати значення слів, але й показувати їхню функціонування у сполученнях з іншими лексемами. Особливістю зазначе-

ної вище лексикографічної праці є наявність у ній значної кількості прикладів прислів'їв, приказок, стислих авторських висловів:

Відігравати, граю, еш, сов. в. **відіграти, граю, еш**, *гл.* Играть, сыграть. *Дав йому своєї скрипки одограти весілля* [СлГр1: 213]; **Відклонятися, няюся, ешся**, сов. в. **відклонітися, ніюся, нишся**, *гл.* Кланяются, поклониться, передавать, передать поклонь. *Молодий і молода молються спершу Богу, тоді одклоняються батькові й матері* [СлГр1: 215].

Приклади сприяють кращому розумінню значень слів, підтверджують подані тлумачення та стилістичні кваліфікації. Отже, аналізуючи наведений у словнику ілюстративний матеріал, можна відзначити, що автор приділяв значну увагу розробці цього параметра. Основний ілюстративний матеріал — це цитати з художніх творів, словосполучення, прості речення. Для деяких слів, наприклад *верстат* [СлГр1: 137], *начиння* [СлГр2: 533] автор «Словаря української мови» подає схематичну ілюстрацію до лексем. Таким чином, схематична ілюстрація в словнику може використовуватися як додаток до тлумачення й опису.

Отже, ілюстрацію використовують як засіб розкриття семантики слова у словниках тлумачного типу. «Словник української мови» за редакцією Б. Грінченка виходить далеко за межі звичайного філологічного словника: автор пояснює і предмети, що характеризують український народний побут, повір'я, а також дає безліч інших етнографічних відомостей. Витлумачуючи те чи те слово, Б. Грінченко добирає синоніми, які свідчать про виключне багатство української мови, її гнучкість та виразність, він показує безмежні словотворчі можливості нашої мови.

Джерела

- СлГр1** Словарь української мови / за ред. Б.Грінченка: в 4 т.; фотопереклад. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 1. — 494 с.
- СлГр2** Словарь української мови / за ред. Б.Грінченка: в 4 т.; фотопереклад. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 2. — 578 с.
- СлГр3** Словарь української мови / за ред. Б.Грінченка: в 4 т.; фотопереклад. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 3. — 506 с.
- СлГр4** Словарь української мови / за ред. Б.Грінченка: в 4 т.; фотопереклад. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 3. — 564 с.

Література

1. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике. — М.: Наука, 1991. — 114 с.
2. Бархударов С. Г. Русская советская лексикография за 40 лет // Вопросы языкознания. — 1957. — № 5. — С. 45–52.
3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. — Вена-Харьков, 1998. — 160 с.
4. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка / Друкарня Нац.бібл.Укр. ім.В.І.Вернадського. — К., 2008. — 178 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.
6. Юрчук Л. А. Цитатно-ілюстративний матеріал у словнику // Лексикологія та лексикографія // Відп. ред. Л. С. Паламарчук. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 132–140.

Lydia TYMENKO

Illustrative parameter in dictionaries explanatory type (for example, «Ukrainian Language Dictionary» B.Hrinchenko)

The article analyzes the understanding of the illustrative parameter values quotations to uncover the semantics of words in the Glossary; the problem of selection of illustrations and systematization of the «Ukrainian Language Dictionary», edited by B.Hrinchenko.